

УДК 316.343

Н.Ф. СЕЛЮТІНА

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КЛАСОВИХ СТРУКТУР УКРАЇНИ ТА КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ

У статті здійснено спробу порівняльного аналізу класових структур декількох країн Вишеградської четвірки (Польщі, Чехії, Словаччини) та України на основі однієї з найвідоміших класових типологій – неовеберіанської класової схеми Джона Голдторпа, Роберта Еріксона та Люсьєн Портокареро.

Ключові слова: клас, класова структура, порівняльний аналіз класових структур.

Постановка проблеми. У сучасному теоретичному дискурсі постійно, з різною інтенсивністю, відбувається звернення до класового аналізу. Він залишається необхідною складовою соціологічного знання. Навіть сьогодні, за наявності багатого різноманіття теоретичних інтерпретацій та пояснень соціального класу, залишається невирішеним питання щодо основ класових відмінностей. До них зазвичай відносять виробничий процес, відносини зайнятості, споживання, життєві шанси або комбінація цих чинників.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Європейські соціологи, які розробляють й удосконалюють систему соціальних індикаторів [1; 2], доклали значних зусиль для обліку всіх сутнісних аспектів соціальних змін й імовірності, а також намагалися квантифікувати сфери соціального буття і виміряти масштаб змін.

Слід звернути увагу на одну з теоретико-методологічних проблем, до якої прикута увага в усіх постперехідних суспільствах: великим недоліком теорій стратифікації є те, що вони не сприяють вивченню ступеня стратифікації “суспільства” тих, хто виключений зі сфери зайнятості або добровільно пішов з неї [3].

Для збереження свого значення у суспільстві соціальна стратифікація обов’язково має вивчати неактивні групи. Трансформаційні процеси при переході привертають відразу ж увагу до цієї проблеми, оскільки перехід викликає помітне зростання “суспільства” неактивних особистостей [4].

Ті, хто залишився поза ринком праці, або перетворені у “невлаштованих”, виявилися безробітними не тимчасово, а постійно, часто отримуючи статус певного відставника-пенсіонера. Крім того, жорстокість ринку праці призведе до зростання кількості тих, хто вперше шукає місце роботи, а працівники низької кваліфікації позбавляються шансу повернутися на ринок. Таким чином, перехід позначив новий кордон між здатними діяти на ринку праці та виключеними з нього.

Є й інші погляди, наприклад, концепції “середовища” і “соціальної позиції” [5; 6]. Їх автори не поділяють думки класичних теорій, заснованих на аналізі професій, а пропонують засоби класифікації, засновані на стилі життя, які можливо застосовувати як до активних, так і неактивних осіб.

І. Гарча, Ж. Елекеш, П. Роберт, Ж. Шпедер у своїх працях розглядають ще одну альтернативу: “суспільства” активних і неактивних осіб відповідно структуровані різними факторами та механізмами. Вони вважають, що під час першої фази переходу сили ринку збільшують розрив між позиціями зайнятості (і соціальною позицією), який, мабуть, рухає суспільство вперед або зміцнює модель шару, характерну для перших фаз сьогоденних індустріальних суспільств (це можна назвати “компенсаторною” модернізацією). Вони також підкреслюють, що при цьому переході до ринкової економіки наявні й ті тенденції (особливо тенденція деіндустріалізації), які зараз трансформують досить розвинуті індустріальні суспільства.

З іншого боку, положення неактивних осіб значною мірою визначається, крім диференціації ринку праці, перерозподільними діями держави. Перерозподіл, звичайно, обмежений ефективністю економіки, відносними розмірами формальної та неформальної економіки. Але це не означає, що соціальна позиція неактивних осіб детермінована тільки перерозподілом. Враховуючи все це, вчені вважають, що диференціацію “суспільств” активних і неактивних осіб, відповідно, викликають до життя різні механізми [7].

У нашій статті буде проаналізовано класові структури частини країн Вишеградської четвірки – Польщі, Словаччини, Чехії (за виключенням Угорщини) у порівняльній перспективі з українськими реаліями.

Завдання дослідження полягає у порівнянні класових структур країн Вишеградської четвірки та України на основі однієї з найвідоміших класових типологій – неовеберіанської класової схеми Джона Голдторпа, Роберта Еріксона і Люсьєн Портокаро (Goldthorpe/Erikson/Portocarero – GER).

Класова схема GER заснована на двох головних відмінностях:

- 1) між тими, хто володіє засобами виробництва, й тими, хто не володіє;
- 2) між тими, хто не володіє засобами виробництва (відмінність між ними базується на характері їх відносин з роботодавцем).

З урахуванням першої відмінності будується класова схема, у якій у будь-якому суспільстві за наявності інституту приватної власності та ринку праці виділяється три базових категорії:

- роботодавці (купають робочу силу і мають контроль над нею);
- самозайняті (не купують чужу працю, але й не продають свою);
- наймані працівники (продають свою працю роботодавцям і відчують з їхнього боку владу і контроль).

Друга відмінність зосереджується на формах регулювання відносин зайнятості найманих працівників з роботодавцем. Дж. Голдторп у кінці ХХ ст., відзначаючи важливі зміни в індустріальних суспільствах, звертав особливу увагу на класову диференціацію найманих працівників. Це значне зростання частки найманих працівників (до 90%) серед економічно активного населення, зростання ролі професіоналів, менеджерів і держслуж-

бовців, бюрократизація трудових відносин, а також диференціація відносин зайнятості різних професійних груп. Тому не можна розглядати найманих працівників як тих, хто займає однакову класову позицію.

Дж. Голдторп виділив два вимірювання, які визначають роботу і потенційно створюють проблеми контрактних ризиків з точки зору роботодавців – складність контролю і специфіка цінних якостей.

Складність контролю має на увазі можливість спостереження і контролю роботи, яку виконує працівник, тобто це ступінь складності як вимірювання її кількості, так і перевірки її якості. В одних випадках процес праці та його результати легко спостерігати та вимірювати, а в інших це досить важко. Так, наприклад, роботодавець не може чітко визначити, якою мірою працівник діє в його інтересах в інтелектуальній чи творчій сфері.

Специфіка людських цінних якостей, або людського капіталу – це навички, компетентність і знання, необхідні працівникам для виконання їхньої роботи. Робочі місця поділяються на ті, які потребують специфічних якостей працівника, й ті, які їх не потребують – достатньо загальних навичок.

Для ілюстрації зв'язку між різними професійними угрупованнями працівників і формою регулювання їх зайнятості Дж. Голдторп побудував двовимірну схему, де по горизонталі розміщено складність контролю, а по вертикалі – специфіку людського капіталу (рис. 1). Ця система координат демонструє взаємозв'язок між різними професійними групами працівників і формами регулювання їх зайнятості. При цьому контрактні ризики роботодавців посилюються по мірі руху з нижнього лівого квадрата в напрямі правого верхнього.

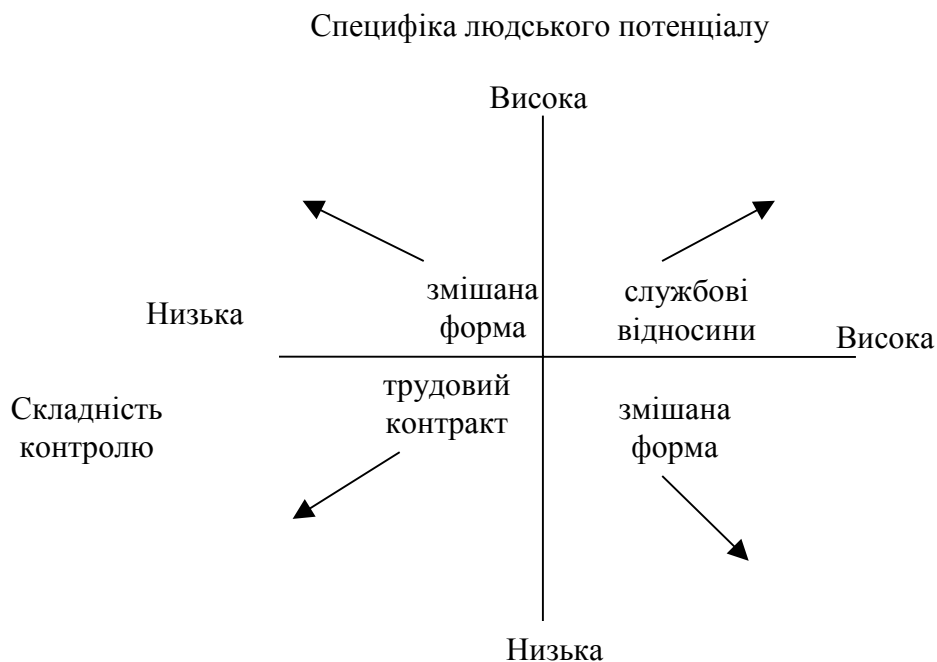

Рис. 1. Двовимірна схема вимірювання праці як джерела контрактного ризику, форм контракту зайнятості та класових положень найманих працівників [8]

Розглянемо емпіричну EGP-схему. У найбільш розгорнутому вигляді вона включає 11 класів (рис. 2). Клас IV являє собою базову категорію власників-роботодавців, а інші класи диференціюють позиції найманих працівників.

Верхні позиції EGP-схеми займають працівники, відносини зайнятості яких регулюються службовими відносинами. Це представники “службового класу” – висококваліфіковані професіонали, менеджери й адміністратори, а також власники великого бізнесу (класи I, II розрізняються лише рівнем). Їх праця має високий ступінь як складності контролю, так і специфіки людського капіталу.

На противагу їм нижні позиції схеми займають працівники, відносини зайнятості яких будуються на основі трудового контракту. Представникам класів VI (кваліфіковані працівники фізичної праці) і VII (напів- і некваліфіковані працівники, які поділені секторально за зайнятістю поза сільським господарством (VIIa) і в сільському господарстві (VIIb)) не властиві такі проблеми вимірів роботи, як складність контролю та специфіка активу.

I. Верхній службовий клас (професіонали, адміністратори та держслужбовці вищого рівня, менеджери великих промислових підприємств, великі власники)
II. Нижній службовий клас (професіонали, адміністратори і держслужбовці більш низького рівня; техніки більш високого рівня, менеджери невеликих промислових підприємств; супервайзери у сфері нефізичної праці)
IIIa. Працівники, зайняті конторською нефізичною працею, більш високий рівень (у сфері адміністрації та комерції)
IIIb. Працівники, зайняті конторською нефізичною працею, більш низький рівень (у сфері торгівлі та послуг)
IVa. Самозайняті з найманими працівниками (дрібні власники, кустарі та інші з найманими працівниками)
IVb. Самозайняті без найманих працівників (дрібні власники, кустарі та інші без найманих працівників)
IVc. Самозайняті фермери та інші (фермери й дрібні власники; інші самостійні господарства у первинному виробництві)
V. Техніки більш низького рівня й супервайзери у сфері фізичної праці (бригадири й майстри)
VI. Кваліфіковані працівники фізичної праці
VIIa. Напів- і некваліфіковані робітники фізичної праці
VIIb. Напів- і некваліфіковані робітники фізичної праці у сільському господарстві

Рис. 2. Одинадятикласова версія EGP-схеми

Співробітники Інституту соціології Національної академії наук України при включенні України в аналіз класових структур різних країн дещо змінили агрегацію класів: оскільки в нашій країні та країнах Східної Європи рівень урбанізації не настільки високий, як у західних країнах, і аграрний сектор широко представлений у структурі зайнятості, був виділений клас сільськогосподарських працівників, який об’єднує IVc і VIIb [10, с. 33–104]. Розглянувши дані таблиці одразу можна з’ясувати, що класові

структури України та країн Вишеградської четвірки мають як спільні, так і відмінні характеристики.

Таблиця

Класова структура України та країн Вишеградської четвірки згідно зі схемою Еріксона – Голдторпа – Портокаареро

Класи	Україна, %	Чехія, %	Польща, %	Словаччина, %	Схід.-європ. країни, %	Зах.-європ. країни, %
Службовий клас						
I. Професіонали, держслужбовці, керівники вищого рівня, менеджери й власники великих підприємств	10,3	5,9	6,8	12,3	7,5	13,2
II. Професіонали, держслужбовці, керівники нижчого рівня, менеджери невеликих підприємств	14,1	16,1	12,0	15,5	13,3	18,3
Усього	24,4	22,0	18,8	27,8	20,8	31,5
Проміжний клас						
IIIa. Робітники, зайняті конторською нефізичною працею	10,5	16,5	11,3	11,2	12,1	12,2
V. Супервайзери у сфері фізичної праці, техніки нижчого рівня	2,9	3,2	5,7	3,3	4,9	4,3
Усього	13,4	19,7	17,0	14,5	17,0	16,5
Дрібна буржуазія						
IVa. Самозайняті з найманими робітниками	1,3	2,0	2,1	1,9	2,1	2,6
IVb. Самозайняті без найманих робітників	0,3	1,2	1,8	1,4	1,6	2,1
Усього	1,6	3,2	3,9	3,3	3,7	4,7
Робітничий клас						
IIIb. Робітники, зайняті конторською нефізичною працею нижчого рівня	7,3	9,4	9,3	8,7	9,4	14,0
VI. Кваліфіковані робітники фізичної праці	16,3	20,3	19,3	19,3	19,5	12,6
VIIa. Напів- і некваліфіковані робітники фізичної праці	20,2	21,9	19,0	20,2	19,6	16,4
Усього	43,8	51,6	47,6	48,2	48,5	43,0
Сільськогосподарські робітники						
IVc. Самозайняті, фермери тощо	0,2	0,3	9,8	0,3	6,8	2,4
VIIb. Сільськогосподарські робітники	16,6	3,2	2,9	6,0	3,2	2,1
Усього	16,8	3,5	12,7	6,3	10,0	4,5

Службовий клас, який складається з професіоналів, держслужбовців, керівників вищого рівня, менеджерів і власників великих та невеликих підприємств (I та II), об'єднує найбільш соціально привілейовані позиції

верхнього середнього класу, в Україні становить 24,4%, що більше, ніж у Чехії (22,0%) та Польщі (18,8%), але менше, ніж у Словаччині (27,8%). Порівняно із середніми показниками по Європі, службовий клас в Україні (24,4%) має значення, яке займає середнє місце між показниками країн Східної (20,8%) та Західної Європи (31,5%).

Крім того, слід відзначити, що співвідношення класів I та II в Україні подібне співвідношенню середніх показників країн Західної Європи та Словаччини, тобто різниця між I й II невелика, а у Польщі й Чехії та в цілому по Східній Європі спостерігаємо різницю у рази. Більші показники класу I свідчать про значну кількість держслужбовців, керівників вищого рівня, менеджерів чи власників великих підприємств у складі класової структури суспільства.

Проміжний клас, який включає в себе супервайзерів у сфері фізичної праці, техніків нижчого рівня та робітників, зайнятих конторською нефізичною працею, в Україні представлений у найменшій кількості (13,4%). Це ще одне свідчення сильного розшарування українського суспільства на вищі й нижчі класи з невеликою кількістю середнього порівняно з країнами Вишеграда та Західної Європи в цілому.

Нечисленність середнього класу демонструють і показники класу дрібної буржуазії, який представлений категоріями IVa та IVb. Він становить в Україні досить невелику частку – 1,6%, що менше ніж у середньому в країнах Східної (3,7%) та Західної (4,7%) Європи. У країнах Вишеградської четвірки більше ніж у два рази цей показник перевищує український.

Враховуючи вищезазначену відмінність серед дрібних власників можна стверджувати, що в усіх порівнюваних країнах найбільш численною частиною зайнятого населення є наймані працівники.

Частки робітничого класу (IIIb, VI і VIIa) в Україні (43,8%) і в країнах Західної Європи (в середньому 43,0%) подібні. Однак, незважаючи на майже однаковість чисельності робочого класу, виявляються відмінності в його структурі: в Україні працівників рутинної нефізичної праці у два рази менше, ніж у середньому у західних країнах (7,3 порівняно з 14,0%), а працівників індустріального сектора, навпаки, більше. При цьому в нас більш численний клас і кваліфікованих (16,3 порівняно з 12,6%), і некваліфікованих робітників (20,2 порівняно з 16,4%).

Інша ситуація порівняно з країнами Вишеградської четвірки: найменша частка робітничого класу спостерігається саме в Україні – 43,8%, тоді як у Чехії – 51,6%, у Польщі – 47,6%, у Словаччині – 48,2%. Що стосується структури робітничого класу, то український варіант має більше схожості зі структурою країн Вишеграда, ніж із країнами Західної Європи. Частки робітників, зайнятих конторською нефізичною працею нижчого рівня та напів- і некваліфікованих робітників фізичної праці подібні, а у показниках кваліфікованих робітників фізичної праці є певна відмінність.

У порівнянні країн Східної Європи в цілому і України виявляється, що в них подібна як структура робітничого класу, так і його частка серед зайнятого населення (48,5%).

Клас сільськогосподарських робітників в Україні становить 16,8%, а в східноєвропейських країнах у середньому 10,0% (зокрема, у Польщі – 12,7% й значна різниця із Чехією – 3,5% та зі Словаччиною – 6,3%). Але структура співвідношень власності всередині цього класу виглядає в цих країнах протилежно: якщо в Польщі фермери та самозайняті селяни переважають над найманими сільгоспробітниками (9,8 і 2,9% відповідно), то в Україні сільськогосподарчі робітники домінують порівняно із фермерами (16,6 і 0,2%). У країнах же Західної Європи частка сільськогосподарських працівників невелика – 4,5%, але однаковою мірою поділена між власниками та найманими працівниками у сфері сільського господарства.

Висновки. Отже, зроблений порівняльний аналіз демонструє певну схожість класової структури України з країнами Вишеградської четвірки, але визначено й суттєві відмінності:

- перевага вищого середнього класу, особливо у частці найбільш привілейованих представників (за винятком Словаччини);
- нечисленність дрібної буржуазії й найнижча частка проміжного класу;
- відставання зайнятості у сфері послуг і одночасно висока частка індустріального робітничого класу (незважаючи на скорочення в 1990-х рр. вона все ще значно більше);
- надвелика чисельність сільськогосподарських найманих робітників при мізерній частці фермерів.

Таким чином, можна зробити такий висновок щодо класової структури України на тлі країн Вишеградської четвірки – клас власників і середній клас значно менший, ніж у середньому в країнах Вишеграда.

Список використаної літератури

1. Zapf W. Modernisierung, Wohlfatsentwicklung und Transformation / W. Zapf. – Berlin : Edition Sigma, 1994. – 365 p.
2. Noll H.-H. Social Indicators Research: Societal Monitoring and Social Reporting / H.-H. Noll, W. Zapf. – Borg, Mohler, ed., 1995. – 324 p.
3. Perceived Social Position and Perceived Mobility / [Ferge Zs., Sik E., Robert P., Albert F.]. – Vienna : Institute for Human Studies, 1995. – 248 p.
4. Speder Zs. A szegenyseg dinamikaja a mai Magyarorszagon. Poverty Dynamics at present-day Hungary / Zs. Speder. – PhD Thesis, 2000. – 54 p.
5. Beck V. Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne / V. Beck. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1986. – 147 p.
6. Hradil S. Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus / S. Hradil. – Opladen : Leske+Budrich, 1987. – 327 p.
7. Шпедер Ж. Очерк трансформации в Венгрии [Электронный ресурс] / Ж. Шпедер, Ж. Елекеш, I. Гарча, П. Роберт. – Режим доступа: <http://vmg.pp.ua/books/Гуманитарное/Социология/Шпедер%20Ж.,%20Ж.%20Элекеш,%20И.%20Гарча,%20П.%20Роберт%20-%20Очерк%20трансформации%20в%20Венгрии.doc>
8. Goldthorpe J. On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory / J. Goldthorpe. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – P. 206–229.
9. Goldthorpe J. On Sociology / J. Goldthorpe. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – P. 223.

10. Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе [Электронный ресурс] / Елена Симончук. – Режим доступа: http://www.simonchuk.kiev.ua/ESS_Book-2-Simon.Pdf.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2012.

Селютина Н.Ф. Сравнительный анализ классовых структур Украины и стран Вышеградской четверки

В статье предпринята попытка сравнительного анализа классовых структур нескольких стран Вышеградской четверки (Польши, Чехии, Словакии) и Украины на основе одной из самых известных классовых типологий – неовеберианской классовой схемы Джона Голдторпа, Роберта Эриксона и Люсьен Портокареро.

Ключевые слова: *класс, классовая структура, сравнительный анализ классовых структур.*

Selyutina N. Comparative analysis of the class structures of Ukraine and countries of the visegrad four

The article attempted a comparative analysis of class structure of the Visegrad Four (Poland, Czech Republic, Slovakia) and Ukraine on the basis of one of the most famous class typologies – class scheme of Goldthorpe/Erikson/Portocarero.

Key words: *class, class structure, comparative analysis of class structures.*